

Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében

A majorsági gazdálkodás s annak ún. haladó szerepe a XVI—XVII. században történetírásunk talán legélesebb vitákat kiváltó problémája az utolsó 6—8 esztendőben.¹ Kétségtelen, hogy a XVI. század folyamán egyre több adat utal a földesúri árutermelés jelentkezésére. Sok nagybirtokosnál tudatos programmá válik a piacra szánt mezőgazdasági cikkek termelésének fokozása saját földjein, az allódiumon.

Egy több megyére terjedő országrész XVI. századi gazdasági-társadalmi viszonyainak, nem utolsó sorban árutermelésének statisztikailag megalapozott vizsgálata arra enged következtetni, hogy bár a majorsági árutermelés a XVII. század kezdetéig sokat fejlődik, volumenét tekintve jelentéktelen hányada marad a paraszti árutermelés tömegének.² Noha a tényleges árutermelésben a majorságoknak nincs komoly szerepük, az ún. majorsági módszerek kialakításával döntő hatást gyakorolnak az árutermelő parasztság piaci kapcsolataira, az egész jobbágság helyzetének alakulására.

A majorsági módszerek alkalmazása a paraszti árutermelők munkájának kisajátításával jár. Különös élességgel jelentkezik ez a hatás a szőlőművelésben. Az uradalmak egyrészt a gazdaságon kívüli kényszer hangsúlyozott alkalmazásával megszerzik az árutermelő szőlősgazdák borkészleteit (borfoglalás kényszerkölcson, úri adók és szolgáltatások borral való megváltása stb), másrészt a belső fogyasztópiac monopolizálásával, az uradalmi kocsmajog alkalmazásával (az ún. educillatioval) korlátozzák a jobbágyok értékesítési lehetőségét s kezükbe kaparintják a borforgalom kereskedelmi hasznát. Hasonló a helyzet az állattenyésztésben; a főurak által exportált ezres csordákat, nyájakat nem a majorságok nevelik, hanem az állattenyésztő jobbágygazdaságok.

A majorkodó nagybirtok — legalábbis a XVI—XVII. század fordulójáig — a feudális előjogok kihasználásával biztosított kereskedelmi, üzletező-uzsorás tevékenységből húzza jövedelmeit, nem pedig saját árutermeléséből. Parazita, a paraszti árutermelést kiszípolyozó tevékenysége, melyet a robot növelése súlyosbít, általában tönkreteszi a jobbágságot, különösen pedig annak árutermelő gazdagparaszti csoportját. Éppen ezért semmi okát sem látjuk annak, hogy a XVI. századi, robotra alapozott majorsági gazdálkodást

¹ A kérdés magyar és nemzetközi irodalmát jól összegezi *Maksai Ferenc*: *Guts-wirtschaft und Bauernlegen in Ungarn*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschafts-geschichte*, 1958/1. 39., 47—48. l. *Üő*: *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*, 6—7. l., továbbá *G. Heitz—J. Kalisch*: *Warschauer Forschungen zur polnischen Handwerks- und Handelsgeschichte des 14—17. Jahrhunderts*. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1957/6. 1344—1365. l.

² *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék) 1960 (sajtó alatt).

úzó nagybirtok szerepét történetileg haladónak, a termelőerők fejlődését szolgálónak tekintjük.³

A belső piac két legfontosabb árucikke, egyben az export két döntő tétele a marha és a bor. Míg XV—XVII. századi külkereskedelmünkben döntő jelentőségűvé válik a marhaexport, addig belső piacunkon megszilárdul a bor vezető szerepe. Az egy főre eső fogyasztás ekkor jóval magasabb, mint ma, s a borpiac szinte korlátlan felvevő képességű. Éppen ezért egy uradalom ártermelésének színvonalát legbiztosabban a borgazdálkodásán tudjuk lemérni. Vizsgáljuk meg Sárospatak és Tokaj, Kelet-Magyarország két nagy váruradalmának gazdasági működését. Elemezzük általában gazdasági felépítésüket és ártermelésüket, különösen pedig borgazdálkodásukat. Az 1560—1570-es években mindkét uradalom a szépesi kamara igazgatása alá tartozott, azaz állami birtok volt. Gazdasági kormányzó, provisor állt élükön, aki elszámolási kötelezettséggel ugyan, de lényegileg önállóan vezette a hatáskörébe tartozó hatalmas uradalmat.

Tekintsük át a Zemplén megye több járására kiterjedő sárospataki uradalom 1570-ből származó gazdasági mérlegét.

*A sárospataki uradalom provisorának
összegező jelentése az 1569—1570-i évről⁴*

Bor

Bevétel :

maradvány az előző évről	54,6	cseber ⁵
kilenced és dézsma-bor	7307,4	,,
a királyi szőlők hozama	347	,,
a tolesvaiak külön adója (vinum wlgo gira vocatum)	77	,,
bírság-bor	142	,,
vásárolt bor	2038,6	,,
	9966,6	cseber

Kiadás :

a kamara utasítására Kassa, Kisvárd, Munkács, Szatmár és Szendrő német várórségének ellátására átadtak .	5886,6	cseber
eladtak	884,7	,,
educillatioval értékesítettek	1031,2	,,
a pataki várórség zsoldja	239,4	,,
egyházak fizetése	419	,,
a provisor asztali fogyasztása	154	,,
a pataki német őrség fogyasztása	678,6	,,
bor-fejtési munkabér	584	,,
a vendégek fogyasztása	37,4	,,
J. Rowber főkapitány számára	34	,,
	9948,8	cseber

³ Értékelésünk közel áll a német és lengyel történészek többségi véleményéhez, akik, mint ismeretes, kétségbe vonják a XVI—XVII. századi, a „második jobbágyság” rendszerére épülő majorságok történetileg haladó szerepét. Közvetlen történeti hatásában mi is negatív jellegűnek és az eredeti felhalmozás folyamatával azonosíthatatlannak tartjuk a magyarországi majorságok XVI—XVII. századi tevékenységét; elismerjük viszont, hogy földfelhalmozó és nagyüzemi kereteket kialakító szerepük, ha nem is közvetlen előzménye, de szükségszerű előfeltétele a magyar mezőgazdaságban a XVIII. századra kibontakozó kapitalista fejlődésnek.

⁴ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) dec. 228/435.

⁵ 1 cseber (a forrásban: *tina*) = 42,4 liter.

Szőlő-törköly

Bevétel:

saját termelésű	20 hordó ⁶
bírságokból	4 „
	<hr/>
	24 hordó

Kiadás:

a provisor és az újhelyi pap fizetése	14 hordó
a provisor asztali fogyasztása	10 „
	<hr/>
	24 hordó

Ecet

Bevétel:

tavalyi maradvány + idei termelésű	33 hordó
--	----------

Kiadás:

a provisor fizetése	1 hordó
belső fogyasztás	3 „
eladás	2 „
megromlott	3 „
maradvány	24 „
	<hr/>
	33 hordó

Gabona (csépeletlen)

Bevétel:

tavalyi majorsági gabona	2360 kalangya ⁷
tavalyi dézsma-gabona	1893 „
a tavalyi bodrogközi dézsmabérletből	2263 „
idei allodiális gabona	1651 „
idei dézsma-gabona	1738 „
	<hr/>
az 1571. évre kicsépeletlenül maradt	9905 kalangya
	4430 kalangya

Bevétel:

Szemes gabona

tavalyi maradvány	160 kassai köből ⁸
az allodiális gabona csépléséből	645 „ „
a dézsma-gabona csépléséből	1286 „ „
a dézsmabérleti gabona csépléséből	1150 „ „
	<hr/>
	3241 kassai köből

Kiadás:

kamarai utasításra kiadva	686 kassai köből
a várórség zsoldjára	278 „ „
egyháziak fizetése	72 „ „
eladás	1202 „ „
őrlésre adva	363 „ „
vetőmag (allodium)	560 „ „
apró jószág etetésére (allodium)	80 „ „
	<hr/>
	3241 kassai köből

⁶ A hordó (a forrásban *vas*) = 7,5–8 cseberrel, kb. 280–300 literrel.

⁷ A forrásban latinul: *gelima*; jelen esetben a 30 kévés búzakalangya.

⁸ Kassai köből, gabonamérték = 83 liter.

Liszt

Bevétel :

múlt évi maradvány	1579	kassai köből
a malmok hozama	137	„ „
egy bérbe adott malom jövedelme	32	„ „
friss őrlésből	363	„ „
		<hr/>
	2111	kassai köből

Kiadás :

a német várőrségek ellátására	515	kassai köből
a pataki várőrség zsoldja	182	„ „
kenyérsütésre	74	„ „
a pataki várőrség élelmezése	430	„ „
eladás	356	„ „
a provisor asztali-fogyasztása	365	„ „
a kispataki majorság kondáinak etetésére	450	„ „
		<hr/>
	2372	kassai köből

Tavasziak (árpa, zab)

Bevétel :

a pataki, helmeci és kenézlői majorságok termése	122	gelima
kilencedből és dézsmából.....	45	„
		<hr/>
	167	gelima
múlt évről zab.....	51,5	kassai köből
az extraneus szőlőgazdák zab-adója	354	„ „
a majorsági termés csépléséből	130,5	„ „
a kilenced és dézsma csépléséből	41	„ „
vásárolt árpa és zab	65	„ „
		<hr/>
	642	kassai köből

Kiadás :

a pataki várőrség zsoldja	468	kassai köből
belső fogyasztás	72	„ „
eladás (főleg a zab-adóra kötelezett szőlőgazdáknak)..	100	„ „
vetőmag (allodium)	152	„ „
apró jószág etetésére (allodium)	7	„ „
		<hr/>
	799	kassai köből

Milyen szerepet játszik az uradalom gazdasági szerkezetében a majorsági termelés? Patakon, Helmecen és Kenézlón működik majorság. Kispatakon sertéstenyészetet tart fenn az uradalom. A majorsági termelés gabonában a legerősebb; 1570-ben az uradalomhoz tartozó falvakban 1651 kalangya majorsági búzára 17,380 kalangya paraszti búza esik. A vetésterület 8,6%-a majorsági szántó. A termelési technika meglehetősen alacsony színvonalú; a termés-eredmény és a vetőmag előírányzat összehasonlítása azt mutatja, hogy csupán háromszoros hozamot értek el, aminél a parasztgazdaságok átlagosan négy-öttszörös hozama jóval kedvezőbb. A takarmányként használt tavasziaknál (árpa, zab) a majorsági részarány kedvezőbb; 122 kalangyára 450 kalangya paraszti termés jut, azaz az árpa-zab vetésterületének kb. egynegyedét majorsági szántó foglalja el. Tekintettel a jelentésből kitűnő takarmányhiányra, úgy látszik, növelik az árpa és zab allodiális vetésterületét. 1571-re mintegy

háromszor akkora a vetőmag előírányzat, mint az előző évben. Saját szőlő-kultúrával az uradalom a szó szigorú értelmében nem is rendelkezik. Csak a hozzácsatolt királyi szőlők termését tekinthetjük majorsági hozamnak, ez azonban az uradalom borbevételének mindössze 3,5%-ára rúg. Valamivel jelentékenyebb lehet a majorsági állattenyésztés; a kispataki sertéskonda hizlalására évi 280 mázsa lisztet fordítanak, míg az aprójószág etetésére 50 mázsa szemes búzát és 3,5 mázsa árpát. A várnagy, valamint a provisor asztalánál 3—4 tucat tiszt és belső ember étkezik rendszeresen, ami valószínűtlenné teszi azt, hogy a majorsági állattenyésztés az udvari fogyasztást és a vár élelmezését teljes egészében fedezni tudta volna.

A pataki uradalom gazdálkodását többek között gabona- és liszt-tultermelés jellemzi. Bár az 1570-es évben valamivel több lisztet használtak fel, mint amennyit őröltettek, a búzakészlet felét, 4400 kalangyát, kicsépeletlenül, asztagokba rakva tárolták. Ennek a nagyarányú gabonataralékolásnak részint a piaci értékesítés korlátozottsága, részint a háborús szükségletre való felkészülés az oka.

Nézzük meg most az uradalom borgazdálkodását, melyről eddig csak annyit állapíthattunk meg, hogy a majorsági szőlőművelés hozama jelentéktelen. Sárospatak borgazdálkodását az 1568. és 1570. év adatainak egybevetésével vizsgáljuk meg:

A borkészlet beszerzése

a beszerzés módja	1568		1570	
	cseber	%	cseber	%
I. dézsma és kilenced-bor ⁹	8150	83,8	7307	73,3
II. a királyi szőlők termése ¹⁰	410	4,2	347	3,5
III. adó + bírság jövedelem ¹¹	144	1,5	274	2,7
IV. vásárolt bor ¹²	1022	10,5	2039	20,5
összesen	9726	—	9967	—

A borkészlet felhasználása

a felhasználás módja	1568		1570	
	cseber	%	cseber	%
I. educillatio, eladás	4342	53,8	1916	19,2
II. tiszti fizetések, zsold	1770	21,9	6340	63,7
III. munkabér	1013	12,5	584	5,9
IV. belső fogyasztás	952	11,8	1110	11,2
összesen	8077	—	9950	—

⁹ Sárospatak, S.-Újhely, Helme, Erdőbénye, Tolesva, Kistoronya, Keresztúr, Jesztreb, Visoly és Szentmiklós helységekből.

¹⁰ Sárospatak, Keresztúr, Erdőbénye, Helme és S.-Újhely határában.

¹¹ A tolesvai gira-bor és a büntetés megváltásáért fizetett bor.

¹² Sárospataki, kistoronyai, tolesvai, erdőbényei, újhelyi és helmei gazdákto

A borkészlet megszerzésében a majorsági módszerek alkalmazása dominál. A kilenced és a dézsma, vagyis természetbeni adók biztosítják a borkontingens 70—80%-át. Hasonló módszer érvényesül a bírságok megváltásánál, a borra átváltható büntetési rendszer esetében. Bár ennek révén nem tesz szert az uradalom jelentős mennyiségű borra — hiszen a saját termésű bor és bírságbor együttes aránya csupán 5—6%-ra rúg —, maga a módszer jól megvilágítja az uradalmi politika lényegét: bármiféle címen, mentől több bort (árut) elvenni a termelőktől. Földesúri jogon, az elővételi kényszer alkalmazásával szerzik meg az ún. vásárolt bor java részét is, természetesen piaci áron alul. A majorsági szőlőművelés az uradalom rendelkezésére álló 4500—5000 hektoliter borból alig 120—150 hl-t biztosít.

Az adók és különféle kényszer-rendszabályok révén összegyűjtött borkészlet jelentős tömegű árut képvisel. Miként hasznosította ezt az árubort az uradalom? Az uradalmi alkalmazottak és a várórség belső fogyasztása a készletnek kb. 11%-át emésztí fel. A pincészeti munkákkal járó munkabér, amit borban fizettek ki, 6—12% között ingadozik. Jóval nagyobb az uradalmi kocsmajog, az educillatio alkalmazásával kimért bor mennyisége. Educillatióra és eladásra kerül rendszerint a borkészlet több mint 50%-a. Ennél kisebb, de ugyancsak jelentős tétel az uradalom és a vár tisztjeinek fizetése. Ez másutt is általános jelenség ebben az időben (pl. Nagyváradon), mert a bort könnyű és előnyös piaci értékesítése egyenrangúvá teszi a készpénzfizetéssel. Patakon azonban nemcsak a várnagyi, provisori stb. fizetésekről van szó, hanem több kelet-magyarországi vár német őrségének zsoldjáról is, amit a kamara az uradalom borából fizettet ki. 1568-ban¹³ a készlet 21,9%-ra rúg a borban kiegyenlített zsoldfizetés, s ennek kb. a fele idegen helyőrségeket illet. Két évvel később, 1570-ben már az uradalmi bornak 63,7%-a megy rá a zsold fedezésére, és ennek a hatalmas tételnek öthatoda másutt állomásozó német zsoldosoknak jut. A pataki borkészlet ilyen mértékű megcsapolása természetesen visszahat az uradalom gazdálkodására; 1570-ben az educillatioba adott, illetve áruba bocsátott bor mennyisége már fele sincs a két évvel korábbi volumennek. Az uradalmi borgazdálkodás összehasonlítása két egymást követő évből jó példája annak, miként fojtja meg az amúgy is gyenge lábbon álló kereskedelmi tevékenységet a hadsereg természetbeni ellátásának és természetbeni (áruban történő) zsoldfizetésének terhe.

Mi jellemzi ezt a kereskedelmi tevékenységet olyankor, amikor, mint pl. 1568-ban, a zsoldfizetés terhe még nem borítja fel az uradalmi gazdálkodás egyensúlyát? A pataki provisor ebben az évben 221 hordó bort ad el, s a hozzávetőlegesen 3500 forint értékű piaci ár helyett 3100 forintot kap érte. Ez a valóságban még kevesebb, mert az eladott bor felét az uradalom maga is vásárolta, s így az említett 3100 forintból kb. 1000 forintot le kell számítanunk. Miért járnak viszonylag ilyen rosszul az eladással? Azért, mert nem a piacra viszik a fölös borkészletet, hanem nagykereskedőknek adják el. Az egyik ilyen nagykereskedő pl. 21 hordót, a másik 160 hordót vásárol, természetesen a piaci áron alul. Az uradalom gazdaságpolitikájából hiányzik a borkereskedelemre való törekvés. Hiába halmozzák fel a paraszti árutermelőktől kisajátított bort, annak piaci értékesítésébe, kereskedelmi forgalmába már nem tudnak vagy nem akarnak bekapcsolódni.

¹³ Minden 1568-ra vonatkozó adat Sárospatak borgazdálkodásának 1568. évi kimutatásából. OL dec. 227/450.

Végül a borgazdálkodási elszámolás egy furcsaságára kell rámutatnunk. Az 1568. évi kimutatásban a provisor a belső fogyasztásra, illetve educillationora kiadott bort nemcsak hordók szerint, hanem az egyes hordók pontos icceszáma szerint is elszámolja.¹⁴ Ugyanakkor viszont a borkereskedőknek eladott 221 hordónál nem történik említés az iccek számáról. Ez az elszámolási hiányosság hordónként 1,5—2 forintos értékkülönbséget lepez el, összegezve kb. 500 forint értékű csalást tesz lehetővé. Itt kell talán keresnünk az alacsony eladási árak magyarázatát.

A sárospataki uradalom terményjövedelmeinek (készleteinek) pénzértéke, a helyileg érvényes piaci árakon számítva, 1570-ben a következőképpen alakul:

	Bevétel	Kiadás
bor	19,934 Ft	19,898 Ft
törköly	147 „	147 „
ecet	?	?
gabona	1470 „	—
szemes gabona	3241 „	3241 „
liszt	4222 „	4744 „
zab, árpa	161 „	200 „
	29,175 Ft	28,230 Ft

Ez a látszólag egyensúlyban levő mérleg erős kiigazításra szorul. A provisor a bevételnél ugyanis csak mennyiségileg tünteti fel a rendelkezésre álló készleteket, tekintet nélkül arra, hogy az uradalom ingyen kapta (adó stb.) vagy vásárolta. Ugyanakkor viszont a kiadások között több olyan bor, gabona és liszt tétel szerepel, amelyet eladtak, tehát az érték járó pénz nem a kiadási, hanem a bevételi oldalt gyarapítja. Ezek szerint a bevételi összeget növelnünk kell az eladási jövedelemnek (5771 forint) és a vásárlások költségének (3020 forint) különbözetével. Hasonló korrekciót kell alkalmaznunk a kiadási oldalon is, de fordítva. Számot vetve a vásárlás, illetve az eladás pénzértékével, a bevételek összege 31 926 forint, míg a kiadásoké 25 479 forint. Meg kell még említenünk, hogy a bevételek között szerepel pl. a kicsépeletlen tartalékgabona értéke is, amit nem használtak fel, tehát a kiadások között nincs nyoma. A bevételi-kiadási egybevetés pontatlansága az eredeti elszámolás szerkezetéből következik. Mindenesetre a szükséges kiigazítások után nyilvánvaló, hogy Sárospatak gazdasági mérlege erősen pozitív. Számítsuk hozzá a mintegy 7000 forintos bevételi többlet az uradalom készpénzjövedelmét (pénzjáradékok), mely kb. 3000 forintra rúg. Sárospatak azonban sokkal többet jövedelmez évi 10 000 forintnál. A kiadások elemzése ugyanis megmutatja, hogy az uradalmi rezsik sokkal kisebb, mint az előbb említett, az összes kiadások értékét jelző összeg.

Az uradalom rentabilitása

I. az uradalom és a vár fenntartási költsége	12,885 forint ¹⁵
II. az abauji, szatmári, beregi és borsodi várak német helyőrségeinek zsoldjára és ellátására adott bor, gabona és liszt értéke	13,557 „

¹⁴ Pl. 1. vas 215 iusta, 2. vas 275 iusta stb.

¹⁵ 9865 forint értékű terményfelhasználás + 3020 forint készpénzvásárlás (bor és takarmány).

III. a bor, gabona, liszt és zab piaci eladásából szerzett készpénzbevétel	5,771 forint ¹⁶
---	----------------------------

Kereken 32 000 forintos költségvetés mellett az uradalom tiszta haszna megközelíti a 20 000 forintot, illetve a már említett készpénzjövédelmet is számítva, eléri a 23 000 forintot. Ez a magas haszonkulcs azonban korántsem a majorsági termelés eredménye. A „gazdag” pataki uradalom évi 23 000 forintos jövedelmében a jobbágyszolgáltatások és a paraszti árutermelőktől adóban beszedett vagy kényszervásárlással, áron alul kisajátított árukészletek pénzürtéke tükröződik.

Az a meghökkentő tény, hogy a kamara Sárospatak készleteiből 5—6 másik erődöt lát el utánpótlással és zsolddal, és hogy erre a célra egyetlen év alatt többet költ el a pataki jövedelmekből, mint amennyibe Sárospatak uradalmának s várának fenntartása kerül, kellőképpen megvilágítja a királyi uradalmakat kezelő szepesi kamara főfeladatát: a végvárok fenntartását.¹⁷ Ez a politika nemcsak a fölös haszon igénybevételével járt, hanem a készletek és tartalékok rohamos csökkentésével is, ami nemegyszer megzavarta az uradalmak gazdasági egyensúlyát. Így pl. Sárospatakon 1570-ben a szatmári, kassai stb. helyőrségekbe irányuló borszállítás miatt az uradalomnak nem maradt elég bora az educillatiohoz.

Zemplén megye másik nagy uradalmának központja, egyben a Tisza vonalának legfontosabb vára: Tokaj. A tokaji uradalom gazdasági helyzetét, elsősorban az 1574. évi felterjesztés alapján, csaknem oly részletesen ismerjük, mint a sárospataki uradalomét.

A tokaji váruradalom bevételeinek és kiadásainak előirányzata 1574¹⁸

Gabona

Bevétel :

tavalyi szemes búza	600 kassai köből
tavalyi liszt	50 „ „
allodiális búza	1800 kalangya
(várható cséplési eredmény: 1200 köből)	
kilenced és dézsma-búza	2200 kalangya
(várható csépl. ered.: 1300 köből)	745 boglya ¹⁹
vásárolt búza Litke határában, 1573-ból (várható csépl. ered.: 200 köből)	430 kalangya
a malmok jövedelme	200 kassai köből
a becsült cséplési eredmények alapján.....	3550 kassai köből

Kiadás :

a német várőrség kenyér-ellátása, heti 90 köből.....	4680 kassai köből
a várkapitány asztali szükséglete, mely nem számít zsoldjába	400 „ „
a provisor asztali szükséglete	200 „ „

¹⁶ Beleértve az educillatiót is.

¹⁷ *Ember Győző* : Az újkori magyar közigazgatás története. Bpest 1946. 157—161. l. Idézi az 1571. évi királyi leiratot, mely kifejezetten a végvárok ellátásában jelöli meg a szepesi kamara feladatát.

¹⁸ „...quanto commeatu ad presidium modernum arcis Tokay et alias necessitates a 1 octobris anni 1574 usque ultimum septembris anni 1575 per integrum videlicet annum opus habeatur”. OL dec. 231/680.

¹⁹ A forrásban *cumulus*, általában 2—2,5 boglya egyenlő 1 kalangyával.

a provisor fizetése.....	160	kassai kőből
az ellenőr fizetése	32	„ „
a viceprovisor fizetése	25	„ „
a kulcsár fizetése	20	„ „
az allodiat or és a hozzátartozó személyek éviellátása .	31	„ „
a kanász évi ellátása	8	„ „
a juhásztor évi ellátása	16	„ „
az öszvérpásztor évi ellátása	10	„ „
a török ellen átmenetileg Tokajba vezényelt csapatok ellátása (kb. 50 fő)	800	„ „
flyó évi tartalékul.....	1000	„ „
összesen	7382	kassai kőből

A hiányzó 3832 kőből gabonát készpénzen kell beszerezni.
Egy kőből gabona ára jelenleg 1 forint.²⁰

Árpa és zab

Bevétel :

tavalyi árpa és zab (allodiális)	709	kalangya
(várható csépl. ered.: 1000 kőből)	498	boglya
kilenced és dézsma-árpa	131	kalangya
(várható csépl. ered.: 650 kőből)	1052	boglya
az extraneus bortermelők árpa- vagy zab-váltása (fertón)	100	kassai kőből
a becsült cséplési eredmények alapján	1750	kassai kőből

Kiadás :

sörfőzés a várórség részére, heti 60 kőből árpa ²¹	3210	kassai kőből
a katonalovak abrak-ellátása, 9 hónapra	2300	„ „
a várkapitány lovainak ellátása	600	„ „
a provisor fizetése.....	128	„ „
az ellenőr fizetése	24	„ „
a szekérhúzó lovak ellátása ²²	200	„ „
árpa és zab vetőmag-szükséglet (allodium)	500	„ „
a királyi biztosok s vendégek lovainak ellátása	150	„ „
összesen	7022	kassai kőből

A hiányzó 5272 kőből árpát s zabot készpénzen kell beszerezni. Egy kőből árpa ára jelenleg 25 dénár.²³

Bor

Bevétel :

a Tokajhoz tartozó királyi szőlőkőből	58	hordó
kilenced és dézsma-bor	140	„
összesen	198	hordó

Kiadás :

a német várórség fogyasztása	425	hordó
az átmenetileg Tokajba vezényelt csapatok fogyasztása	45	„
a várkapitány asztali fogyasztása	50	„
a tokaji educillatio szükséglete	500	„
borkezelési munkabér (repletura).....	25	„
ecetkezelési munkabér	15	„

²⁰ „num circa Tokay precium tritici currit eb unum per florenum 1”.

²¹ A mintegy 1600 q árpából kb. 4800 hl sört főznek.

²² Kb. 6—8 ló 7 hónapi zab szükséglete.

²³ „num precium hordei est circa Tokay eb 1 per den. 25”.

a provisor asztali fogyasztása	18 hordó
a provisor fizetése.....	8 „
az ellenőr fizetése	2 „
a viceprovisor fizetése	2 „
az uralkodó számára küldött bor.....	16 „
a királyi biztosok és vendégek fogyasztása	10 „
összesen	116 hordó

A hiányzó 918 hordó bort készpénzen kell beszerezni.
Egy hordó bor ára jelenleg 16 forint.²⁴

Szalonna

Bevétel :

tavalyi oldalszalonna	45 darab
a sertés-dézmából új szalonna	60 „
vásárlási előirányzat (db-ként 3 ft.)	100 „
összesen	205 darab

Kiadás :

belső fogyasztás	205 darab
összesen	205 darab

Pénzjövödelmek

Bevétel :

a tiszai hajóhídi vámból	800 forint
különféle vámokból.....	32 „
a Szt. Márton napi census	400 „
gabona, juh és méh redempció	32 „
Bas és Mach prediumok redempciója.....	40 „
bírságokból	50 „
birkák eladásából	160 „
hal eladásából	80 „
kisebb alkalmi jövedelmek	50 „
összesen	1644 forint

Kiadás :

a tokaji német várőrség zsoldja, havi 400 forint	4800 forint
az uradalmi alkalmazottak fizetése, havi 57,6 forint ..	691,2 „
várkatonaság (servitores arcis) zsoldja, havi 32 forint ...	384 „
a provisor fizetése.....	496 „
24 hajdúnak nevezett magyar gyalogos, 6 udvari hajdú és 3 pallér zsoldja, havi 73 forint	876 „
a tűzmester fizetése a hajóhíd karbantartásáért, havi 6 forint	72 „
a királyi szőlők művelési költsége (munkabér)	600 „
a vár karbantartását szolgáló vegyes kiadások (főleg iparosok munkabére)	400 „
összesen	8319 forint

A készpénz-kiadásnál mutatkozó és pótlendő hiány 6675 forint.

Tokaj gazdálkodását kivétel nélkül minden vonalon hiány jellemzi. A végvár ellátásának terhe messze meghaladja az uradalom gazdasági erejét. A majorsági termelés részaránya kb. ugyanakkora, mint Sárospatakon. 1800 kalangya

²⁴ „Desiderantur ad hanc summam vasa vini No. 918, quae si per fl. 16 ad minus emi poterant, emi possunt hung. fl. 16,688.”

majorsági búzára kb. 23 000 kalangya paraszti termés esik, azaz a majorsági szántó a vetésterület mintegy 7—8%-át foglalja el. Kiterjedése, a hozamból következtetve, 300—400 holdra rúghatott. Árpából és zabból az uradalom csaknem ugyanannyit fogyaszt, mint búzából. Ennek megfelelően igyekeznek fokozni a majorsági árpa és zab termelését. 500 holdas árpaföldjükön azonban csupán 1000 köbölnyi termést, azaz kétszeres hozamot érnek el. Ezt csak a robotmunka felületességével vagy valami különösen gyenge terméssel lehet magyaráznunk. 1000 köböl majorsági termésre 6500 köböl paraszti termés jut, vagyis az uradalmi szántóterület aránya eléri a 14%-ot! Árpában és zabban jelentékenyen nagyobb a majorság súlya, mint búzában. Az allodiális állattenyésztésben (2 pásztor, 1 kondás) a hangsúly a juhtenyésztésre esik. Juhok eladásából készpénz bevétele is van az uradalomnak. Az állattenyésztőkkel együtt 5—6 ember tartozik a majorsághoz. Kb. 4—5 szekérhez való ló- és öszvérfogattal rendelkeznek. Elég bizonytalan kérdés viszont, hogy ezeket a kocsikat a vár vagy az allodium céljaira használták-e inkább. A Tokajhoz tartozó királyi szőlők termése (58 hordó) a vár szükségletéhez mérten jelentéktelen, de a sárospataki majorsági szőlők hozamánál határozottan nagyobb. Több év adatainak átlaga alapján a tokaji uradalomban kb. 2500 hordós paraszti termésre mintegy 120 hordós majorsági hozam esik. Ennek arányában a királyi szőlők tették ki a borkultúra 4,5—5%-át. Összegezve, az allodiális gazdálkodás jelentősége nem túl nagy. A vár ellátásának terhén nem sokat könnyít a majorsági termelés hozama. Terméseredményei igen alacsonyak. Leginkább a takarmánygabona (árpa, zab) termesztésére és a juhászat fejlesztésére törekcsenek.

Külön figyelmet érdemel az uradalom borgazdálkodásának alakulása.

A borkészlet beszerzése

a beszerzés módja	1 5 7 2 ²⁵		1 5 7 4	
	hordó	%	hordó	%
I. a dézsma és kilenced-bor	446	59,4	140	12,5
II. a királyi szőlők termése	211	27,5	58	5,2
III. bírság-jövedelem	—	—	—	—
IV. vásárolt bor ²⁶	111	13,1	918	82,3
összesen	768	—	1116	—

A borkészlet felhasználása

a felhasználás módja	1 7 5 2		1 7 5 4	
	hordó	%	hordó	%
I. educillatio, eladás ²⁷	450	42,7	500	44,8
II. tiszti fizetések	97	9,2	62	5,6
III. munkabér	46	4,4	40	3,6
IV. belső fogyasztás	460	43,7	514	46,0
összesen	1053	—	1116	—

²⁵ Lásd a tokaji urad. borjövételmeinek 1572. évi összegezését, OL dec. 230/399.

²⁶ Az 1574. évben bor-vásárlási előirányzat.

²⁷ 1572-ből az eladott bor mennyisége ismeretlen.

Az 1572. év ritka jó, míg az 1574. év igen rossz szüreti eredményt adott. A csökkenés mértéke párhuzamos mind a dézsmabornál, mind a királyi szőlők termésénél. Erre utal egy 1570-ből való kimutatás is, mely bár nem teljes, jelzi, hogy az uradalom saját termésű bora 95 hordóra rüg.²⁸ Közepes hozamú évben az uradalom a dézsma révén begyűjtött 500 hordó bort kocsmai ki-mérésre használja fel. Hasonló nagyságú tételt igényel azonban a belső fogyasztás is, melynek oroszlánrésze a német zsoldosok borjárandóságára esik: 1574-ben pl. 514 hordóból 470! A tisztí fizetésekre és zsoldba fizetett bor a kiadások 6—10%-a között ingadozik, míg a pincészeti munkák (repletura) munkadíja a borkészlet értékének 4—5%-ára rüg. A tokaji váruradalom kb. évi 1100 hordós készlettel gazdálkodik, de ennek a mennyiségnek legalább a felét más-honnan kell beszereznie. Saját szőlőkultúrájának hozama és a földesúri jog-címen szerzett bor a szükséglet felét ha fedezte. A rendszeres hiányt képező 400—500 hordó bort a szepesi kamara más uradalmak, köztük Sárospatak terméséből küldette Tokajba. Az 1572. évi elszámolásnál mutatkozó hiányt pl., egy más kézírású bejegyzés szerint, Patakról szállították Tokajba.²⁹ Rendkívüli esetekben, így 1574-ben, amikor a hiány meghaladta a 900 hordót, a provisor, miként a piaci árra utaló megjegyzése igazolja, maga is jelentős tételben vásárolt bort a szőlősgazdáktól.

Az uradalom borgazdálkodása, a vár ellátásának terhe miatt, végzetesen deficites. Eltekintve ettől az adott helyzettől, vizsgáljuk meg a saját kezelés-ben tartott és bérmunkával művelt uradalmi szőlőkultúra rentabilitását. Az ún. királyi szőlők³⁰ gazdaságosságának kérdése a következőképpen alakul. A provisor 600 forintot irányoz elő szőlő napszámmra, ami a XVI. század másod-ik felében szokásos 15 dénáros munkabérrel számolva kb. 4000 munkanap díja.³¹ Ez az összeg kb. 40 hold szőlő megművelését teszi lehetővé. Hozama, jó közepes termés esetén, 130 hordó (380—400 hl) borra becsülhető, piaci értékben mintegy 2100 forintra. Ha ezt a mennyiséget az uradalmi kocsmajog alkalmazásával forgalomba hozzák, legalább 25%-os hasznot érnek el vele. A 40 hold szőlő minimális termelési költsége — a már említett 600 forint nap-számbér és a pincészeti munkák együttes díja³² — kb. 650 forintra rüg, ami azt jelenti, hogy a királyi szőlők művelési haszonkulcsa, az educillatitot nem is számítva, 70% körül ingadozik. A holdankénti tiszta haszon, noha bérmunkát alkalmaznak, 35—37 forint! A bortermelést terhelő más kisebb kiadások jelen-téktelenségük miatt nem befolyásolják lényegesen a jelzett értéket. Ugyan-ekkor egy hold jobbágyszőlő után a földesúri jövedelem nem igen haladta meg az 5 forintot (nem számítva természetesen az uradalom elővásárlási és kocsmajogának hasznát). Tokajon a majorsági szőlőművelés nemcsak nagyobb s jelentékenyebb, mint Sárospatakon, de a bérmunka felhasználásánál fogva modernebb is.³³

²⁸ Az 1570. évi kimutatás a Tokajhoz tartozó királyi szőlőkről, OL dec. 228/311.

²⁹ OL dec. 230/399.

³⁰ Az 1572. évi helyzet szerint Tokaj, Tarcal, Keresztúr, Zombor, Ond és Szerencs határában. OL dec. 230/399.

³¹ *Maksai*: Parasztság... 42. l.

³² A repletura munkadíja 25 hordó bor. Ennek kb. egynegyede esik a királyi szőlők termésének kezelésére.

³³ A pataki uradalomban a tolcsvai parasztok robotban művelték meg az erdő-bényei királyi szőlőket.

A tokaji uradalom terményjövedelmének (készleteinek) és pénzbevételeinek értéke 1574-ben:³⁴

	Bevétel	Kiadás
gabona	3550 Ft	7382 Ft
árpa, zab.....	438 „	1755 „
bor	3200 „	17,856 „
szalonna.....	315 „	615 „
pénzjövedelem	1644 „	8319 „
	9143 Ft	35,927 Ft

Az egyenleg szerint a váruradalom egy évi gazdálkodásának tiszta deficitje 27,000 forint. Ez a megállapítás azonban némi korrekcióra szorul, mert míg a kiadások között szerepel az educillatiohoz szükséges 500 hordó bor megvételére előirányzott 8000 forint, addig a bevételi oldalon hiányzik az educillatio hasznát képező 1500 forint. Ha ezzel növeljük a bevételek összegét, a tiszta deficit 25,500 forintra csökken, mely még így is nagyobb a gazdag sárospataki uradalom egy évi jövedelménél (23,000 forint). A Tokaj végvár ellátásának súlyát viselő uradalom nehéz helyzete a kormány-hatóságok előtt is ismeretes volt. A szepesi kamara más állami kézen levő uradalmak jövedelméből fedezte a hiányt, nehogy az uradalom gazdasági deficitje az erőd karbantartását és ellátását veszélyeztesse.

Az uradalom rentabilitása

I. az uradalom fenntartása	11,887 forint
II. Tokaj végvár fenntartása	22,400 „
III. a bor és állat eladásból szerzett készpénz-jövedelem	1640 forint

Ennél a tagozódásnál figyelmen kívül hagytuk a költségvetés kétharmadára kiterjedő deficitet; hiszen a III. alatti, a piaci eladásból származó jövedelem tulajdonképpen az I. rovathoz tartozik, azaz az uradalom fenntartási költségeinek egy részét képezi s csupán azért választottuk külön, hogy az eladásból befolyó készpénzjövedelmet meghatározhassuk. Ez az összeg, noha az educillatio hasznát is odaszámítottuk, szokatlanul alacsony.

A katonai ellátás terhe nemcsak ijesztően nagy, hanem a konkrét számokat elemezve, bizonyos mértékig már groteszk is. Lássuk pl. a várórség élelmezését. Mint az előterjesztés adataiból megállapítható, mintegy 350 német³⁵ és 50 magyar (hajdú és servitor) katonára fejenként és naponta 2,3 kg liszt és 3,2 liter sör jut.³⁶ Borellátásról csak a német zsoldosok tekintetében intézkedik az előterjesztés. Heti három alkalommal, esetenként 2,6 liter bort kapnak a tokaji németek. Bár abban aligha kételkedhetünk, hogy

³⁴ A készleteket a helyileg érvényes piaci áron számítva.

³⁵ A 300 főnyi állandó tokaji német helyőrség, valamint az ideiglenesen odaküldött 50 főnyi erősítés.

³⁶ A kb. 400 főnyi várórség évi ellátására 3410 mázsa lisztet, 4800 hl sört és 1410 hl bort fordítanak. Ugyanakkor, mint a lovak ellátására kiutalt zab mennyisége mutatja, csak 70–80 huszárlovat találunk a várban.

a török elleni harcban — különösen német csapatoknál — a sör és a bor legalább annyira nélkülözhetetlen volt, mint a puskapor, ennyi alkoholt, napi átlagban, még a tokaji vitézek sem tudtak meginni. Noha borral-sörrel bőségesen ellátják őket, jelen esetben, miként a fejkvóta magassága is bizonyítja, zsoldjuk egy részének borban való kifizetéséről van szó. Ez meglehetősen általános jelenség. Hasonló módon fizetik pl. 1580-ban a nagyváradai huszárokat is.³⁷ Sárospatakon pedig, 1570-ben, a provisor elszámolása világosan elkülöníti egymástól a német várórségnek fogyasztásra adott, illetve zsoldként kifizetett bort.

Akár általában nézzük az uradalmak gazdálkodását, akár külön borgazdálkodásukat, egyaránt szembetűnik az allodiális termelés jelentéktelen volta. Gabonából a szántóterület 7—8%-a, árpából és zabból 14—25%-a jut a majorságokra.³⁸ Saját szőlőművelésük igen szűk keretek között mozog, a majorsági szőlők a borkultúra 3,5—4%-át ha elérik. Általában véve a majorsági termelés az uradalmi terményszükséglet kis részét fedezi. Egyedül búzából termelnek az uradalom gazdálkodásában számottevő mennyiséget. Piacon áruba bocsátható, fölös készleteket sem a sárospataki, sem a tokaji majorságok nem nagyon produkálnak.

Az uradalmi gazdaságpolitika alapját képező terménykészleteket az áru-termelő parasztságtól szerzik meg. Ezekből a majorsági módszerekkel egybe-egyűjtött készletekből fizetik az uradalmi tiszteket és cselédséget, tartják fenn a várakat, s ezen alapszik kereskedelmi tevékenységük is. Az uradalomtól áruba bocsátott, s a többnyire nagykereskedőktől megvásárolt áru minimális része kerül ki csupán a majorságokból. Legtisztábban a borgazdálkodásban jelentkezik ez a folyamat. 1570-ben a sárospataki uradalmi bor 73,3%-a természetbeni adóból, további 20,5%-a pedig a paraszti bor kényszerfelvásárlásából származik.

Ahol kedvező természeti feltételek segítik az allodiális állattenyésztést, mint pl. a Sárospatak melletti tölgyerdők a sertéshízlalást vagy a Tisza menti legelők a tokaji juhnevelést, ott meggyorsul a fejlődés. Tokajban a provisor 160 forintot vesz be juhok eladásából, s Patakon olyan fontosnak tartják a kispataki majorság sertéstenyésztését, hogy 280 mázsa lisztet utalnak ki etetésükre. Persze ezek a jövedelmek eltörpülnek az uradalmi gazdálkodás volumenéhez mérten. A majorsági termelés árutermelésként felfogható hányada igen csekély, s ez a körülmény hozzájárul piaci kapcsolataik gyengeségéhez. Mindkét uradalomban alacsony az árueledésből származó készpénzjövedelem, különösen, ha annak összegéből leszámítjuk a kényszereladáson alapuló educillatio hasznát.³⁹ Nem is beszélve arról, hogy az uradalmaktól eladott áru túlnyomó többsége nem a majorságokból, hanem a paraszti árutermelőktől származik.

Rá kell végül mutatnunk, amennyire azt a jelen tanulmányban elemzett források megengedik, az allodiális művelés formáinak különbségére. A sárospataki, robotot felhasználó allodiális bortermelés a gyakorlatban sem akkor,

³⁷ „Item in sallarium equitum Hungaricalium arcis Waradiensis distributi sunt vini cubuli quinquies mille septingenti et nonaginta id est cb 5790.” OL Bihar megye dézsmajövedelmeinek 1580. évi összesítése.

³⁸ Sárospatakon az allodiális árpaföld 25%-os aránya kb. 20 holdnak; Tokajban a 14%-os arány viszont 500 holdnak felel meg.

³⁹ Sárospatakon 1570-ben 5771 forint piaci jövedelemből 2070 forint esik az educillationa, míg Tokajban 1574-ben 1640 forintból 1500 forint.

sem később nem kifizetődő módszer erőszakolását jelenti, míg a tokaji, bér-munkát alkalmazó szőlőművelés a jövőre utal. Hiába azonban a tokaji példa jó tapasztalata, a magas haszonkulcs, az uradalmak forgótőkehiánya és az ingyenes robotmunka vonzóereje nemcsak hogy gátolja, de egyenesen elsorvasztja a XVI. század utolsó évtizedeiben az ilyen irányú majorsági kísérleteket.⁴⁰

A kamarai igazgatás alatt álló uradalmak majorsági (erőszakos) módszerekkel jelentős tömegű készletet halmoztak fel. Miért nem vált ennek a possibilities árutömegnek jóval nagyobb hányada valóban piacra kerülő áruvá? A piaci értékesítés széleskörű kibontakozását részint a végváarak ellátásának terhe, részint a provisorok kereskedelmi tunyasága akadályozza. Ezek a XVI. századi gazdasági kormányzók szívesebben adják el készleteiket nagykereskedőknek, mint hogy maguk vesződjenek áruba bocsátásukkal. Van azonban a kérdésnek más vonatkozása is, ugyanis a tisztí fizetésül kiutalt bor, zab s más termékmennyiség tulajdonképpen az uradalmi árukészlet egy részének kisajátítása. Akár várnagyról, akár közkatonáról van szó, az elszámolások rendszerint megkülönböztetik a fogyasztásra adott, illetve zsoldként kiutalt tételeket. Az utóbbi ugyanis pénzürtékben, áruként történő felhasználást jelent, s az ilyen „zsold” zöme a katonák, különösen pedig a főtisztek révén piacra kerül. A zsoldba fizetett bort így az uradalmak árukészletéből kiszakított s másoktól forgalomba hozott árunak tekinthetjük. A tábornokok, a megye s az uradalmak feudális vezetői azért ragaszkodnak úgy fizetésük egy részének borban történő kiegyenlítéséhez, hogy a kezükre került bor piaci hasznát maguknak biztosítsák.

Egészben véve a majorsági módszerek fejlett alkalmazása, az allodiális termelés gyengesége és a piaci értékesítés hanyag kezelése jellemzi az uradalmak gazdálkodását. Mint a jobbágyszolgáltatásokat begyűjtő szervezet viszont jól működik az uradalom, hiszen felhalmozza — a paraszti munka hasznát lefölözve — a honvédelemhez szükséges gabonát, takarmányt és bort, amit egyébként az állami hatóságoknak készpénzért kellene megvenni a belső piacon. Ilyen értelemben a szepesi kamara kezelésében levő uradalmak termelése bizonyos fokig korlátozza a belső piac fejlődését Kelet-Magyarországon.

ИШТВАН Н. КИШ

УСАДЕБНОЕ ХОЗЯЙСТВО В ШАРОШПАТАКЕ И ТОКАЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI В.

(Резюме)

Поместья крепостей Шарошпатак и Токай находились в самом важном историческом владельческом крае Венгрии, в Хедьалье. В 60—70-х годах XVI в., как королевские владения, они находились под управлением Сепешской (Спишской) палаты. Разбор их хозяйства, особенно их хозяйства по виноделию освещает уровень современного усадебного хозяйства.

Собственное хозяйство этих поместий ведется в узких рамках. К барской запашке принадлежит 7—8% посевной площади пшеницы, 14—25% ячменя и овса. Их собственное виноградарство является незначительным — собственные виноградники едва достигают 2,5—4% вишней культуры. Только незначительная часть потребления поместий (включая снабжение продовольствием Шарошпатакской и Токайской крепостей) покрыв-

⁴⁰ A kérdés általános érvényű felvetését lásd *Maksai Ferenc*: *Paraszság...* 82—85. l.

вается собственным производством. Запасы хлеба, представляющие основу экономической политики поместий приобретаются от товаропроизводящего крестьянства. Не собственное хозяйство, а применение т. наз. «усадебных методов» обеспечивает сбор запасов вина, хлеба и корма.

Под усадебными методами мы подразумеваем осуществление феодальных привилегий: натуральные налоги, принудительную покупку крестьянского товара, принудительную продажу вина поместья и т. п. В 1570 г. например 73,3% запаса вина Шарошпатакского поместья происходит из натурального налога, а дальнейшие 20,5% из принудительной покупки. Не считая принудительную продажу вина поместья (*educillatio*), с одной стороны доход в наличных деньгах, происходящий из сбыта на рынке является незначительным, а с другой большинство распроданного товара происходит не из собственного хозяйства, а из запасов, присвоенных от крестьян.

Тяжелым бременем ложится на оба поместья содержание Токайской и Шарошпатакской крепостей. Государственное ведомство (Сепешская палата) покрывает не только их питание, а также их жалование на счет запасов поместий. Значительная часть жалования войска и офицеров выплачивается вином, что несомненно тормозит развитие рыночных связей поместий.